

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta

Kapitoly z obecné sociologie

Ján Bunčák
Lucie Kudová

Kapitoly z obecné sociologie

druhé straně charisma zaniká, když se tyto podmínky změní. Ilustrací by mohli být mnozí politikové, kteří byli v některých obdobích obdivováni, a za několik let, dokonce krátce po roce 1990, ztratili obdiv lidí po několika měsících.

Vůdcovství

Proces vzniku a krystalizace moci je nejlépe viditelný a byl nejlépe prozkoumán v malých skupinách. V nově vznikajících skupinách se rychle projevuje nerovnost osobních vlivů, jakými na jiné působí jednotliví členové. Typickým procesem je vynořování se *vůdců* a utváření *vůdcovských pozic*.

Vyplyvá to ze třech funkcionálních nevyhnutelností, které existují ve většině skupin:

- 1) z potřeby koordinace činnosti členů při realizaci cílů skupiny;
- 2) z potřeby zabezpečit vnitřní integraci, soudržnost skupiny;
- 3) z potřeby utvrzování důležitých ideálů a hodnot prostřednictvím poskytování osobního vzoru.

Tyto potřeby plní vůdce nebo vůdcové skupiny. Někdy to může být jedna osoba, která je schopna vnutit členům skupiny efektivní způsoby jednání, vytvořit mezi nimi silná pouta, být pro ně vzorem jednání. Někdy se ve skupině objevují specializovaní vůdcové, když některý má:

- nejlepší znalosti a schopnosti, aby vedl skupinu k úspěšnému splnění cílů – „*expertní moc*“
- schopnost vytvářet atmosféru solidarity a vzájemné důvěry mezi členy, příjemné trávení volného času atp. – „*animátorská moc*“
- schopnost vnášet skupinové hodnoty a ideály a být živým vzorem k následování – „*moralizátorská moc*“

Jednou nabytá pozice vůdce otevírá možnosti upevnění a rozšíření moci. Vůdce má zvláštní možnosti manipulace prostřednictvím rozdělování odměn a trestů, získávání stoupenců a izolování protivníků. Obsazení pozice vůdce dává do pohybu sebezpešující mechanismus upevnění a rozšíření jeho moci. Přirozeně je to jeho příležitost, které nemusí dostát. Neúčinné jednání může rychle zpochybnit důvěru ve vůdce a zpochybnit jeho moc.

Vůdcovství ve skupině lze realizovat různými způsoby. Rozlišujeme tři styly vůdcovství: autokratické, demokratické a permisivní. *Autokratický vůdce* stojí nad skupinou, svou moc spravuje samostatně a monopolisticky. *Demokratický vůdce* koordinuje, radí, navrhuje rozhodnutí členům skupiny. Je „prvním mezi rovnými.“ *Permisivní vůdce* provádí rozhodnutí, která učinili členové skupiny, a minimálně zasahuje do skupinového rozhodování, slouží skupině svými kompetencemi a výkonnými schopnostmi. Je „neviditelným poradcem“ ve službách skupiny.

Nelze jednoznačně odpovědět na otázku, který styl vůdcovství je lepší. Za prvé proto, že o úspěchu vůdcovství rozhodují dvě různé skutečnosti – *efektivnost* skupiny při plnění úkolů (realizace instrumentálních cílů) a *autotelická satisfakce* z účasti ve skupině (satisfakce plynoucí z přátelství, integrace a dobré morálky skupiny).

5. FUNGOVÁNÍ SPOLEČNOSTI

5.1 Socializace a sociální kontrola

Společnost nejenom existuje, ale se i *odehrává*, *stává se* a proměňuje. Ve společnosti probíhají různé procesy sociální změny – probíhá rozvoj společnosti. Společnost se také nepřetržitě *reprodukuje* (obnovuje, odcházející členové společnosti jsou nahrazováni novými). Nejdůležitějším procesem reprodukce společnosti je *proces socializace*. Otázka socializace se otevírá, když se zeptáme, kde lidé nabyli své vědění, znalosti, přesvědčení, schopnosti, pravidla, normy, hodnoty, které realizují ve svém jednání. Existují dvě protikladné odpovědi – díky přírodním zákonitostem a druhá, že je to díky kultuře. První (v sociologii zřídka užívaná) říká, že je to důsledek biologické a genetické výbavy člověka, je to odpověď *biosociologická*. Protikladná odpověď tvrdí, že všechny specificky lidské způsoby života lidé získávají z kultury společnosti, ve které se narodili a ve které vyrůstají. Společnost jim diktuje, jak mají jednat a myslet. Stát se plnohodnotným členem společnosti vyžaduje, aby se tomu naučili. Nejedná se jenom o školní učení, ale především o komplexní působení, prostřednictvím kterého společnost odevzdává a ukládá jednotlivci vzory a pravidla života obsažené v kultuře. Toto působení je předmětem procesu socializace.

Existují dva silné argumenty ve prospěch teze o sociální, a ne biologické genezi lidského jednání. Zámorské cesty již dávno ukázaly, jak různými způsoby žijí lidé. Existuje kulturní pluralismus, kultury se vzájemně nekonečně liší, tedy kultura (tedy to, co lidé činí, myslí a vlastní) není vytvářena biologii člověka. Druhý argument představují děti vychované zvířaty nebo mimo společnost. Tyto děti v pozdějším dětství nebo mládí už nikdy nebyly schopné osvojit si, přijmout hodnoty a normy života ve společnosti. (Znáte román nebo film, pohádku o „Tarzanovi z rodu opic“?)

Socializaci utvářejí procesy, prostřednictvím kterých se lidský jedinec stává plnohodnotným členem sociálních souborů. Děje se tak na několika úrovních. Na obecné úrovni se jedná o nabytí kompetencí a schopností, které jsou nutné pro sociální existenci, tedy život mezi jinými a v kooperaci s nimi. Tato úroveň představuje *kulturní minimum* – schopnost dorozumívat se a základní morální požadavky soužití. Na nižší úrovni socializace se jedná o vstup do konkrétní kultury – osvojení si základních idejí, přesvědčení, pravidel, norem, hodnot a symbolů. (Čestiny, českých zvyků, vkusu, poznatků o národní tradici.) Na ještě nižší úrovni znamená osvojení rodinných rolí (muže, ženy, tchýně), rolí, na které jedinec aspiruje (advokáta, vlakového průvodčího) a politických rolí (občana, reprezentanta atd.). Ještě z jiného hlediska to znamená nabytí poznatků a kompetencí, které jsou nutné, aby jedinec byl akceptován ve skupinách, ve kterých chce být členem. Stává se, že jedinec přechází z jedné kultury do druhé – dočasně jako turista, sezónní pracovník, nebo natrvalo jako emigrant nebo utečenec. V takovém případě nevystačí s *jednokulturní kompetencí*, socializace musí zahrnout více kultur – postupně nebo současně – a jedinec musí nabyt *multi-kulturní, kosmopolitní kompetenci*.

Tři koncepce internalizace kultury

Vybrané prvky kultury působí bezprostředně na osobnost lidí, jedinci si je osvojují, jsou *internalizovány*. Mění se v soukromé individuální přesvědčení, názory, motivace, morální kánony. Druhou fází procesu socializace je projevování osobnostně internalizovaných kulturních obsahů v jednání, jinými slovy *externalizace* kulturních obsahů.

První etapou je kulturní formování osobnosti. Mezi teoretiky není plné shody v tom, jak tento proces probíhá, je to spíše psychologická otázka a omezíme se na přiblížení třech koncepcí.

Behavioristická koncepce (americký psycholog John Watson, 1878–1958). Osobnost je chápána jako naučený repertoár způsobů chování, kterými jedinec reaguje na podněty přicházející z jeho okolí. Jiní lidé různými způsoby reagují na chování jedince – někdy odpovídají úsměvem, pochvalou, pomocí, jindy káráním, výsměchem, bojkotováním, izolací, bitím, zbavením svobody atd. Chování se tedy potkává s pozitivními nebo negativními sankcemi. Jedinec usiluje o *sociální akceptaci*, která má charakter obecné odměny a učí se opakovat akceptované chování a vzdávat se odsuzovaného. Tímto způsobem internalizuje ve své osobnosti *kulturní očekávání* jiných členů společnosti. V důsledku této „drezury“ si člověk osvojuje kulturní vzorce a pravidla, dělá z nich svou „druhou přirozenost“ a realizuje je pak ve svém jednání.

Psychoanalytická koncepce (Sigmund Freud). Freud zejména zcela odlišně chápe strukturu osobnosti člověka. Osobnost je velmi složitý celek skládající se z několika vrstev nebo oblastí. První oblast je souhrnem biologických, geneticky nabytých *potřeb* nebo *puďů*, které společně označuje termínem „id“. Jsou to základní hybné síly lidské aktivity. Člověk je ale také předmětem sociálních, vnějších tlaků. Tyto tlaky společnosti nacházejí odraz v druhé sféře osobnosti, kterou nazývá „superego“. Zde se zapisuje sociální učení, *sdělení kultury společnosti*, např. morálka, zvyky, které jsou nutné k zajištění společné existence, kooperace mnoha lidí, abychom se vyhnuli „válce všech proti všem.“ Morální jednání vyžaduje brát v potaz prospěch a zájmy jiných, je protikladem ryze egoistického, hedonistického uspokojování puďů a realizování potřeb. Zformované superego (běžně jej nazýváme „svědomím“) se dostává do konfliktu s id. Mezi těmito dvěma póly probíhá neustálé napětí, protože superego blokuje, omezuje instinktivní, přirozené tužby. Na zvládnutí tohoto napětí jedinec vytváří své vlastní, individuálně kompromisní řešení, svůj specifický postup, který tvoří obsah třetí vrstvy osobnosti zvané „ego“. Ego zabezpečuje nutnou rovnováhu mezi tím, co žádá příroda a tím, co vyžaduje kultura. Z psychoanalytické perspektivy je socializace procesem, v průběhu kterého se kultura internalizuje v jedné z oblastí osobnosti, v *superegu*.

Symbolický interakcionismus v největší míře zdůrazňuje roli sociálních faktorů v socializaci. Její tvůrci byli američtí sociologové na začátku 20. stol. – **Charles H. Cooley** a **George Herbert Mead**. Podle této koncepce je člověk v momentu narození pouze biologickým organismem. Vše, co dělá člověka člověkem, pochází ze společnosti, přesněji z *kontaktů a interakcí* s jinými lidmi. Lidská povaha člověka se vytváří až účastí ve společnosti, životem v prostředí s jinými lidmi. Celý komplikovaný psychický mechanismus nazývaný zde *jástvím* (self), který umožňuje osvojování kultury, se formuje až po narození, především v prostředí „*primárních skupin*“ – rodiny, skupiny zábavy a sousedství. Silný argument ve prospěch tohoto radikálního stanoviska vychází ze zkušeností s dětmi, které byly po narození zbaveny přirozeného výchovného prostředí a které později už nikdy nenabývaly kulturních obsahů, ale nemohly se jim ani naučit, jakoby jim chyběl psychický aparát umožňující recepci kultury. *Jáství* je složitá struktura. Jednou jeho sférou je „já“ („I“), druhou Mead označil zvratným zájmem „mně, mi“ („Me“). „I“ jsou spontánní, vlastní, individuální tendence, schopnosti, zručnosti, kterými se lidé výrazně odlišují. Může se zde mluvit o *autonomním jáství*. „Me“ je reflexe, odzrcadlení společnosti, ve které žijeme. Jsou to významy, které jsme nabyli od společnosti, ideály, pravidla, vzorce, které uznáváme proto, že žijeme v jistém společenství. Můžeme zde mluvit o *reflexivním jáství*.

V procesu socializace, která probíhá v primárních skupinách, můžeme podle specifiky interakcí, které v nich probíhají, rozlišit tři etapy:

Zábava – spontánní a chaotické kontakty a interakce nesouvisející ještě se žádnou reflexí partnera, ani sebe samého. (Děti na pískovišti, kdy si každé hraje samostatně, bere hračky jiným, napodobuje jiné děti.)

Hra – vědomí partnera a jistá definice vlastní role. (Hra na podám – podej. Já kopu míč, ty ho chytáš. Já jsem doktor, ty jsi pacient – rozlišení rolí a zjištění jejich vzájemné nutnosti.) V případě hry si uvědomuji závislost na jiných, interakční kontext, ve kterém jedním. Nakonec jsem schopen představy, v čem spočívá role toho druhého, postavit se do situace partnera a nahlédnout na hru z jeho perspektivy, dokonce nahlédnout na sebe sama partnerovými očima.

Pravidla hry – zobecnění samotných pravidel hry nezávisle na konkrétních osobách podléhajících se na hře nebo na konkrétní situaci hry. Objevuje se vědomí, co je kopaná, co je odbíjená, co jsou rodinné a profesionální povinnosti nezávisle od konkrétní rodinné nebo profesionální situace. I když jsem svobodný nebo nezaměstnaný, vím, co jsou rodinné nebo zaměstnanecké povinnosti. Objevení se této abstraktní, reflexivní etapy dovoluje, aby člověk mohl myšlenkově, abstraktně nahlížet nejenom na jiné lidi, ale i na sebe samého. (Realizuje sociální vzory, vede se mi dobře, nebo špatně, hraji fair play a realizuji pravidla, nebo ne?)

Jáství se vytvořilo, až když se objevuje kritická reflexe. Jáství je schopnost definování vlastního místa v širším společenství, plnění role, závazků a povinností, které z ní vyplývají, příkazů a zákazů, které společnost jednotlivci vnucuje.

Fáze socializace

Socializace probíhá striktně podle věkové osy.

Batole	0–1. rok života	Příchod do rodiny – etapa zábav, rodina
Období raného dětství	2.–4. rok života	Návštěva mateřské školy – etapa her, primární skupiny
Dětství	5.–12. rok života	Období povinné školní docházky – etapa nabývání reflexivního jáství
Mladí (věk mladistvých)	13.–? rok života	Pohlavní dospívání, opuštění základní školy, nástup do učení, začátky studií
Dospělost (věk dospělosti)	?–65. rok života	Nástup do zaměstnání, zakládání vlastní domácnosti, výchova vlastních dětí
Stáří (včasné a pozdní)	65.–? rok života	Přechod do důchodu, ukončení pravidelné výdělečné činnosti

Podoby socializace

Především je zapotřebí rozlišit socializaci počáteční od permanentní. **Počáteční socializace** se uskutečňuje v rodině a následně v jiných primárních skupinách – vrstevnických a sousedských. Proces **permanentní** socializace provází člověka celoživotně.

Přirozený proces přechodu z jedné věkové kategorie do druhé, od dětství přes mládí a dospělost až po stáří přináší potřebu pokaždé se naučit novým právním a povinnostem, novým normám a hodnotám, novému stylu života. V mnohých společnostech jsou tyto momenty v osobní biografii tak důležité, že jsou provázány „*rituály přechodu*“, kolektivními ceremoniemi, často sakrálního charakteru, který symbolizuje

jí konec jedné fáze života a začátek následující (v naší kultuře jsou obecně vykonávány rituály přechodu křtiny, nebo vítání nových občánků, u věřících biřmování nebo konfirmace – slavnostní přijetí do náboženské obce, svatba a pohřeb).

Životní situace člověka se může změnit nejenom z důvodu přirozené věkové sekvence, ale i díky jiným okolnostem. Smrt blízké osoby, rozvod nebo separace jsou situace, které vyžadují přízpůsobení a zvláštní socializaci. Jiným důvodem je migrace, přechod do prostředí jiné kultury, zde je nutnost resocializace mimořádně hluboká. Někdy pro popis této situace používáme termín *akulturace*. Důležitou oblastí, ve které probíhají socializační procesy, je politika. Lidé podléhají *politické socializaci*. Ve střední Evropě je stále problémem slabost mechanismů socializace k politicky aktivnímu občanství.

Zvláštní podobou socializace je uvádění do *deviantních nebo zločineckých rolí*. Lidé se učí kontrakulturním vzorům, normám a hodnotám, protichůdným vůči těm, které dominují ve společnosti. Můžeme zde mluvit o kontrасocializaci. Zločinec, terorista, bojůvkář si musí vypěstovat pohrdání prospěchem jiných, potlačit reflex soucitu se ztrátami nebo utrpením, negovat život a zdraví jiné osoby, jako i vlastní život. Děje se tak v zločineckém prostředí napodobování, nebo v speciálních socializačních a výcvikových táborech pro teroristy, sebevražedné atentátníky.

Zajímavou formou socializace je ta, která probíhá v obráceném směru než obvykle – socializováni jsou starší mladými. Sociální a kulturní změny v současném světě probíhají tak rychle, že mladí si rychleji osvojí nové zvyky, styly a způsoby života než starší. Za druhé, tyto nové kulturní proudy jsou šířeny masovými médii a snadno pronikají k mladým lidem, někdy dokonce navzdory rodičům nebo učitelům. (Syn, který učí otce používat mobilní telefon, počítač, tablet; dcera, která vede matku na diskotéku; žáci, kteří pozvou svého učitele vyslechnout nového rapera atd.)

Efekty socializace

Proces socializace plní dvě zásadní sociální funkce. Za prvé je mechanismem *přenosu kultury*. Zmiňovali jsme již roli tradice, to znamená minulosti, která je přítomna v současnosti. Je přítomna v lidských hlavách, přenesena z pokolení na pokolení.

Proces socializace má i druhou významnou funkci, *zajišťuje, aby jednání lidí odpovídalo sociálním očekáváním* – společně uznávaným ideálům, hodnotám, normám. Samotný fakt sdílení kulturních příkazů a zákazů zajišťuje základní úroveň společenského souladu a pořádku. (Co by se stalo, kdyby neexistovaly dopravní předpisy?)

Ideální by byla taková situace, kdyby lidé měli v maximální míře interiorizovány vzory své kultury – aby sami *chtěli jednat tak, jak to od nich vyžaduje kultura*. Je to neobvykle zřídka v případě. Když tuto vizi chápeme jako typickou, vede to k omylu, který se nazývá „*přesocializovaná vizi člověka*“. Automatický konformismus tohoto typu se týká jenom základních morálních tabu. Většina lidí vůbec nebere v úvahu, že by mohli zabít nebo mučit jiného, znásilnit ženu, nebo něco ukrást. Nereflektovaný automatismus vystupuje také v užívání hovorového jazyka, případně některých zakořeněných zvyků.

Častější, méně dokonalým efektem socializace, je situace, ve které lidé žádným způsobem netouží jednat podle normativních požadavků, ale navzdor tomu jednají v souladu s nimi. Málo kdo rád platí daně, ale většina obyvatel je platí. Výsledkem socializace není úplná internalizace norem, ale vštěpení *pocitu povinnosti*. Působí zde vnitřní kontrola, která způsobí, že když nesplním závazek, budu mít nepříjemný pocit, trapný pocit viny, nebo pocit studu, co by o mně pověděli pro mne důležité jiné,

kdyby se dověděli... Ještě méně sociálně užitečná je třetí situace, kdy lidé ani nechtějí jednat tak, jak by měli, ani to nepovažují za svou povinnost a navzdory tomu realizují kulturní příkazy a zákazy, protože se *obávají sankcí*. V daném případě socializace nevstoupila akceptací pravidel, pocit povinnosti, ale vytvořila jenom obecné vědomí, že jednáme obklopeni jinými a ti nás mohou trestat, když nesplníme jejich očekávání. Obava ze sankcí ale je podmíněčná a relativní. Může lehce zaniknout ve dvou situacích, když máme dostatečné zásoby chránící nás před sankcemi – poslanec lehce překračuje povolenou rychlost, protože v případě potřeby se může odvolat na poslaneckou imunitu, mafián ví, že ho ochrání kontakty na policii a ve vládě. Za druhé, obava ze sankcí vystupuje jenom potud, dokud jsou reálná díky *účinnému exekvování*. Když je pravděpodobnost setkání se silniční kontrolou nízká, když soudy propouští zločince „pro nízkou společenskou závažnost činu“, když soudy blahosklonně posuzují těžké zločiny, pak vzniká obecný pocit beztrestnosti, který rozkládá i omezený výsledek socializace.

Naprostým selháním socializace je situace, kdy lidé nejenom nechtějí jednat kulturou očekávaným způsobem, nejenom to neberou jako svou povinnost, ale se i přestávají bát sociálních sankcí. V každé společnosti existuje kategorie těch, kteří se vyhnuli vlivu socializace. *Kde můžeme hledat příčiny těchto neúspěchů socializace?*

Slabá místa socializace

Východím bodem socializace je kultura, která se stává předmětem internalizace v osobnosti a následně je externalizována v jednání. Normy a hodnoty se soustřeďují v několika systémech – zvykovém, obyčejovém a právním. Ideje, přesvědčení, poznání a vědění jsou jiným způsobem formulovány ve vědě, jinak v náboženství, ideologii a jinak v běžném myšlení. Již z těchto důvodů se mohou objevit nejasnosti, co je doopravdy kulturně očekáváno, různé koncepty povinností a různé definice pravdy. V období rychlých změn kultura může upadnout do stavu anomie. Navíc působí notorický fakt různých konfliktů uvnitř každé kultury, zmiňovali jsme již *normativní antinomie* (rozporná pravidla) a *normativní ambivalence* (nesoulad očekávaní diktovaných určitým pravidlem). V každém knihupectví můžete najít příručky o dosahování úspěchu prostředky, které na jiném místě odsoudíte jako „strategie šmejdů.“ Jsou to nejdůležitější faktory oslabující proces na straně kultury.

Společnost socializuje své členy prostřednictvím velkého počtu různých *socializačních činitelů*, učitelů kultury. V počáteční socializaci primární skupiny, později škola, církev, univerzity. V oblasti permanentní socializace působí celé spektrum jiných skupin – profesionálních, územních, rekreačních. V procesu počáteční i permanentní socializace plní v současnosti značnou roli masová média a zejména televize. V každé společnosti působí také kontrakulturní skupiny, které se stávají kontrасocializačními činiteli, prosazují vlastní způsoby života, ideály a vzorce, které se zásadním způsobem odlišují od dominujících. Vzhledem na množství těch, kteří předávají kulturní obsah, můžeme pokusit se na příčiny, proč jakýkoliv ze socializačních činitelů může *ztratit účinnost*.

- Zmenšování výchovného působení rodiny a rodičů na děti v důsledku pracovní angažovanosti rodičů; oslabení socializační role církví v sekularizované společnosti; likvidace socializačního působení lokálních komunit a sousedství v důsledku individualizace a atomizace života.
- Osobnost socializovaných, psychické poruchy typu psychopatie, sociopatie a morální nesvéprávnosti atd. Tito lidé se rychle dostávají pod vliv kontrасocializace.

- c) Poruchy ve fungování sociální kontroly. Aby došlo k použití sankce, musí být deviantní akt nebo zločin odhalen, musí být *zviditelněn*. Velká část těchto činů ale zůstává neodhalena, zločinu musí být připsán pachatel a tady je míra odhalení ještě nižší. Existuje dlouhá řada důvodů, proč i odhalení pachatelé zviditelněných zločinů nebo deviantních aktů unikají před sankcemi.
- d) Povolnost, lhostejnost nebo tichý souhlas společnosti s deviantním jednáním. Nikdo nereaguje na porušení norem.

Meze sociální kontroly

Nadměrné užívání sankcí může rovněž vést k negativním důsledkům. Negativní sankce způsobují nepříjemný pocit a bolest, často jsou nepříjemnější rozptýlené, symbolické sankce, než fyzické omezení. Je tomu tak, protože jáství, identita jedince se utváří interpretací způsobu, jakým se jiní, zvláště *pro něj významní jiní* staví k danému jedinci. Symbolickou sankcí znevažují jeho jáství, jeho identitu. Důsledkem těchto sankcí může být snížení sebehodnocení, nebo dokonce destrukce stávající identity. Paradoxně se tím uvádí do pohybu proces, který může zničit účinnost sankcí a posílit tendence k deviantnímu nebo zločineckému jednání.

Na tuto skutečnost upozornili autoři *teorie stigmatizace* Howard Becker (1928–) a Erving Goffman. Běžné chápání deviance jako jednotlivého činu (deviantního aktu) nahradili procesuálním, dynamickým chápáním. Deviance je podle nich určitou *sekvencí událostí* odehrávajících se v průběhu delšího času. Deviantní jednání nemusí být odhaleno. (V USA uniká trestu značné procento zločinců: 12 % v případě vražd, 39 % v případě znásilnění, 70 % v případě vloupání, 80 % v případě krádeže automobilu, 80 % v případě žhářství.) Dokonce, i když je pachatel odhalen, je to jen začátek následující etapy – *připsání mu viny*. Až soudní výrok společně s udělením trestu znamená projev deviance ve funkcionálním významu, tj. činu, který uvedl do pohybu negativní sociální reakci. Soudní výrok a trest znamená připsání trvalé nálepky, etikety, stigmatu, kterého je těžké se zbavit. Jedinec označený za zločince je *společností symbolicky odvržen*. Předcházející osobní identita je tím destruována, na její místo nastupuje identita outsidera. Sociální definice jedince jako zločince se zrcadlí v jeho jáství jako *sebedefinice odmítnutého, vypuzeného*. V dané situaci jedinec začíná hledat *náhradní společenství* zastupující ztracené společenství, které zůstává za branami vězení, hledá nové „důležité jiné“, které nachází ve spoluvězních a hluboko internalizuje novou identitu spojenou s *rolí zločince*. Pachatel jediného zločinu se tak silně usazuje v sociálním světě zformovaném kontrakulturou, profesionálním zločincem. Poslední etapa po opuštění vězení jenom posiluje zločineckou identitu v důsledku negativního postoje společnosti k bývalému vězni. Teoretikové stigmatizace z toho vyvozují krajní závěr – devianti se nerodí devianty, jsou produkováni společností. Mechanismus sociální kontroly, trestání, uvádí do pohybu *deviantní kariéru* v důsledku odvrhnutí, izolace, postrčení do asociálních skupin, kontrasocializace v jejich prostředí až po vytvoření trvalé identity devianta.

Proces, který popisují stoupenci teorie stigmatizace, vysvětluje způsob, jakým se posiluje zločinecká tendence a objevuje se pravděpodobnost *sekundární deviance*, recidivy zločinu, ale nevysvětluje, proč se někteří jedinci deviance dopouštějí, avšak jiní si nedovolují prvotní deviaci, kterou začíná celá sekvence. Pro obecnou sociologii je důležité, že tato teorie odhaluje druhou, předtím neznámou stránku sociální kontroly. Tyto sociálně zjevné disfunkční důsledky trestání dokazují, že nejenom nadměrná permissivnost (povolnost), ale také nadměrná punitivita (tendence trestat) nepůsobí dostatečně proti chybám v socializaci.

5.2 Proces institucionalizace

Strukturální determinace a morfogeneze

V sociologii se uplatňují dva přístupy k společenské realitě, durkheimovský a weberovský. Durkheimovská orientace vysvětluje lidskou aktivitu odvoláním na strukturální nebo organizační rámec, situaci, ve které se lidé ocitli. Struktury jsou chápány jako nezávislé proměnné, které vysvětlují jednání jako závisle proměnnou. Například, na otázku, proč někteří lidé páchají přestupky, se odpovídá – protože pocházejí z prostředí chudoby a nezaměstnanosti (odvolání na *strukturu zájmů*). Na otázku, proč v některých evropských zemích lidé pracují méně ukázněně a produktivně než jinde, se odpovídá poukázáním na nedostatečně rozvinutou pracovní etiku (odvolání na *normativní strukturu* a její patologii).

Proč je ve velkých městech více deviací (nerespektování zvyků a tradic) – protože tam vládne anonymita, izolace, chybí sousedská kontrola (*struktura interakcí*, kterou se odlišuje město od vesnice).

Weberovská orientace upozorňuje, že i samotné struktury mají sociální původ, jsou *ustáleným efektem lidského jednání*. Sociální nerovnost a chudoba nevznikly náhodou, vytvořili se v dlouhodobém procesu bohatnutí jedněch a bídačení druhých, velké městské metropole s jejich anonymitou a osobní izolací nejsou dílem osudu, ale byly vyprojektovány, vybudovány a osídleny, úpadek étosu práce důsledkem *kumulace určitých sociálních praktik*. Prvním, kdo kladl otázku, *jak lidské jednání vytváří strukturu*, byl Max Weber v díle *Protestantská etika a duch kapitalismu*. Ukázal v něm, jakým způsobem rozptýlené jednání tisíců podnikatelů vytvořilo ohromně složitý organizační systém s nesmírně bohatou strukturou, který nazýváme kapitalismem.

Současná sociologie vymezuje otázku způsobu vytváření, vynořování se struktur jako problém *morfogeneze*. Problémem se stalo hledání procesů a mechanismů působících ne od struktur k jednání (jako v případě strukturální determinace), ale od jednání k strukturám (jako se to děje v případě *morfogenetické determinace*).

Institucionalizace jako forma morfogeneze

Morfogeneze nebo institucionalizace může nabývat čtyři podoby podle struktury nebo strukturálního aspektu, který je formován jednáním.

Expanze interakční struktury – vznik a rozšiřování sítě styků, kontaktů, vazeb a spojení mezi jednotlivci. Příklady: vznik nového městečka na Divokém západě, vytváření společenství nově osídleného domu nebo kruhu kolegů bydlících v internátě, na nejmenší úrovni spojování dvou rodin díky manželství dětí.

Krystalizace struktury zájmů – vznik a prohlubování hierarchie nerovnosti, privilegií a postížení. Příklady, čím to je, že ve skupině kolegů někdo získává mimořádnou autoritu, stává se neformálním vůdcem a jiní se mu ve všech otázkách podřizují. Jakým způsobem v malé lokální společnosti obratný podnikatel bohatne, investuje, podřizuje si jiné, vede exkluzivní životní styl, dostává se mezi místní elitu, stává se senátorem?

Artikulace ideální struktury – vznik a zakořeňování standardních přesvědčení, názorů, idejí, mýtů, stereotypů. Příklady, jak společnost dospívá k vytvoření skupinového či celospolečenského konsensu v některých otázkách? Jak se rodí revoluční ideologie a proniká mezi široké masy? Proč mezi členy některého národa vzniká a nabývá širokou akceptaci pokřivený, zjednodušený, karikaturní obraz jiného národa – etnický stereotyp?

Institucionalizace normativní struktury – vznik a ustalování sociálních norem, hodnot a rolí. Tento mechanismus sociologové probádali nejlépe, věnujeme mu proto větší pozornost.

Inovace a inovátoři

Rozlišujeme dva způsoby, kterými probíhá proces institucionalizace. Prvním jsou *normativní inovace* a jejich difúze (šíření norem ve společnosti). Druhým způsobem je *institucionalizované obcházení norem*.

V prvním případě proces začíná, když někdo začne jednat novým způsobem nebo vyhláší nový způsob jednání za dobrý, správný. V každém případě se jedná o opuštění předcházející tradice, manifestaci originality, kreativity, novátorství. Tuto změnu iniciuje některý subjekt, *iniciátor změny*:

Inovativní jednotlivci – vynálezce nové technologie, vědec prosazující novou výzkumnou metodu, náboženský prorok formulující morální příkázání, umělec prosazující nový styl, politik provádějící právní reformu, módní diktátor propagující nový způsob oblékání, podnikatel reorganizující průmyslovou korporaci atd. V daném případě jeho predispozice k zavedení inovace spočívají v jeho osobních vlastnostech.

Inovativní role – role umělců, vynálezců, vědců, mudrců, šamanů, kouzelníků, intelektuálů, expertů, módních diktátorů atd. V daném případě jsou predispozice k zavedení normativních inovací zabudovány do struktury sociální role, bez ohledu na to, kdo ji konkrétně zastává. Inovativnost a kreativita představují sociální očekávání, je povinností každého vykonavatele role, nezávisle na jeho osobních vlastnostech. Neplnění povinnosti být inovativním může vést k ztracení jednotlivce dané role.

Inovativní organizace – legislativní výbory, parlamenty, komise pro reformy, výzkumné týmy, konstrukční kanceláře, mozkové trusty apod. Inovace zde vzniká v kooperaci, povinnost inovovat je důvodem vytvoření těchto organizací.

Sociální kruhy inovativního charakteru – kruhy umělců, studentů, džezových hudebníků, filmařů, náboženských sekt. Nejčastěji mají negativistický charakter – kritický, kontrakturní, nonkonformní. Negace dříve nebo později vede k návrhu a prosazování alternativních vzorů nebo pravidel, nového stylu, nových obyčejů, nového životního stylu atd.

Sociální hnutí – ze své definice se orientuje na změnu sociálních norem či hodnot (mládežnické, feministické, ekologické, náboženské, politické apod.).

Běžní lidé – kteří ve svém každodenním životě zavádějí nové způsoby mluvení, oslovování jiných, oblékání se, vlasových střihů a účesů, přípravy pokrmů, trávení volného času novou formou zábavy a tyto praktiky nacházejí následovníky, nejdříve mezi známými, potom mezi známými známých, až jsou nakonec přijaty v širším prostředí.

Inovační potenciál každého z uváděných aktérů může záviset na jejich vnitřního nebo vnějšího umístění vzhledem k systému, kterého normativní struktura je předmětem změny. Změna může být iniciována zvenčí, „importovaná“ z jiného systému (z Vatikánu, Bruselu nebo Ameriky). Je to klasická situace *kulturního kontaktu*, kulturní difúze, nebo „kulturního imperialismu“.

Kariéra inovace

Od objevení se inovace po její zobecnění, „přijetí“ v celé společnosti a nabytí charakteru akceptované normy, vede dlouhá cesta. Druhou etapou po objevení inovace je

její *zveřejnění*. Je to moment, který odděluje „soukromou“ inovaci od „veřejné“. (Oznámení, patentování vynálezu, publikace knihy, účast na plesu s novým účesem.) Zveřejnění inovace ovšem neznamená její úspěch, začíná třetí etapa *filtrování* inovace a tímto procesem úspěšně procházejí jenom některé (vynálezy, nová morální pravidla, nové skladby). Mechanismy filtrování závisí od charakteru samotné inovace, od spontánních reakcí společnosti až po organizovanou agendu (státní, církevní, administrativní, jako např. různé komise). Jenom když inovace není už na začátku zamítnuta, začíná čtvrtá fáze procesu – *difúze* inovace ve společnosti. Některé inovace se po dlouhý čas udržují jen ve vybraných kruzích, jiné se lavinovitě šíří, jako např. automobil, televize, mobilní telefon, Elvis Presley, Beatles, křesťanství, islám nebo buddhismus. Pátou a poslední fází je *adaptace* změny, trvalé zakořenění inovace v normativním systému, proměna toho, co kdysi bylo roztržkou s konvencí, v novou konvenci, toho, co bylo odmítnutím tradice v novou tradici, toho, co bylo nonkonformním jednáním, v nové závazné pravidlo jednání.

Obcházení a eroze pravidel

Alternativní forma procesu institucionalizace, kterou R. K. Merton nazval „*institucionalizovaným obcházením pravidel*“, probíhá jiným způsobem. Začíná sporadickým a spontánním nedodržováním závazných norem (zvykových, morálních, právních). Lidé uznávají některé normy za správné, ale z egoistických důvodů je narušují. Tato narušení se snaží zachovat v tajemství, protože mají pocit viny, stydí se, nebo se bojí sankce. (Někdo nevrátí půjčenou knihu, jiný pašuje přes hranici 50 litrů lihu, podvádí manželku, opíjí se, zanedbává dítě.) Není to institucionalizace, ale jenom *deviantní* jednání. Případy narušování norem se ale ve společnosti mohou šířit, stávat se hromadnými.

Narušování norem může pokračovat ještě dál. To, co bylo obcházením normy, se stává novou normou, přesněji *svolením*, přípustným standardem chování. Objevuje se nové zdůvodnění: „Co je na tom špatného?“ Signálem této situace je, že narušování normy nevyvolává sociální sankce a dokonce pokusy o uplatnění sankcí se setkávají s odporem společnosti. Deviace v normativním smyslu přestala být deviací ve funkcionálním smyslu.

(Dokážete uvést příklady ze svého okolí?)

V závislosti na typu pravidel, které podlely této perverzní institucionalizaci, můžeme rozlišit tři varianty procesu:

Eroze norem – normy, které jsou odedávna součástí tradice společnosti, ale už neodpovídají aktuální životní realitě. (Liberalizace sexuálních obyčejů, zánik formálních „kódů oblékání“.)

Odpor proti novým, vnucovaným normám. Když se normy zaváděné zákony odlišují od uznávaných morálních nebo zvykových norem, jsou podceňovány a neuplatňují se. Dobrým příkladem byla americká prohibice, v Česku kouření marihuany.)

Substituce norem – kdy dávná norma nadále zavazuje, ale jakoby v utajení, protože obecně není exekvována (vymáhána), i když jsou někdy nápadné formy jejího porušení sankcionovány a společensky odsouzeny. Dobrým příkladem je zde oblast korupce, která je v některých zemích obecným pravidlem, i když je formálně odsuzována a její těžké případy jsou předmětem společenského pobouření.